

ანტიფიქსები უკანტოლოში ეკლესიიდან

2022-2023 წწ. ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფ. ტოლოში მდებარე უკანტოლოში წმ. მარინეს სახელობის ნაეკლესიარის წინასარეაბილიტაციო პროექტის მომზადების დროს წარმოებულ განმენდითი სამუშაოებისას პერიმეტრზე აღმოჩნდა 24 ანტიფიქსი თუ მისი ფრაგმენტი.¹ უნდა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლზე ამდენი ანტიფიქსის აღმოჩენის ეს მეორე შემთხვევაა საქართველოში. აქამდე ყველაზე მეტი ანტიფიქსი – 46 ცალი – ცნობილი იყო მხოლოდ აფხაზეთის სოფ. პრიმორსკოესთან მსიგხუას მთაზე გათხრილი ნაეკლესიარიდან.²

ვინაიდან უკანტოლოში ანტიფიქსები მრავალმხრივ საინტერესო ნიმუშებს წარმოადგენენ შუა საუკუნეების ქართული ანტიფიქსების კვლევის კუთხით, ამიტომ საჭიროდ მივიჩნიეთ მათი ცალკე შესწავლა.

ვიძლევიტ უკანტოლოში ეკლესიის ანტიფიქსების აღწერას:

1. ანტიფიქსი N1 (ტაბ. I-1, II-28). წარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ კიდე. დამზადებულია ქვიშისა და ცარცის მინარევიანი მსხვილ-მარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია მოვარდისფრო-მოწითალოდ. კეცი გადანატეხში წითელი აქვს. ფარი სიმაღლეში აზიდული, გვერდებგამობერილი სამკუთხედის ფორმისაა. ზედაპირზე სამრეგისტრიანი სიუჟეტია შტამპით დატანილი: ქვედა რეგისტრში მოცემულია მარჯვნივ მიმართული კატისებრთა ოჯახის ჰორელიეფი. ცხოველს მკვეთრად გამოხატული ორი წაწვეტებული ყური, გრძელი მოქნილი და ბენვით დასრულებული კუდი აქვს. მოძრაობაშია – წინა მარჯვენა ფეხი აწეული, მარცხენა კი წინ წადგმული აქვს. მეორე რეგისტრი უჭირავს წრეში ჩანერილი ჯვარ-ვარდულის რელიეფურ გამოსახულებას. წრე სადაა, ჯვარი – კიდეებგაგანიერებული, მკლავებს შორის ორნაწილიანი ფურცლებია ჩასმული. ჯვრის რელიეფს ცენტრალური და დომინანტი ადგილი უჭირავს ფარზე. მესამე რეგისტრში – ფარის ფრონტონში – მოცემულია ნახევარწრე წვერისკენ მიმართული ყუნწით, რომელზეც ჯვრის გამოსახულებაა დასმული.

დაცულობა: მცირედ ატკეცილია ვარდულის და ფარის მარცხენა კიდეები, ჩამოტეხილი აქვს კრამიტის „ფეხები“ და კრამიტის უდიდესი ნაწილი.

¹ ანტიფიქსები გადაეცა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ მუზეუმს.

² სილოგავა, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, გვ. 30-32.

ზომები: სიგანე – 8,6 სმ., სიმაღლე – 15,8 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,5 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

2. ანტეფიქსი N2 (ტაბ. I-2). ზემოაღწერილის ანალოგი. წინა ნიმუშისგან განსხვავებით, ამ ნიმუშზე, შტამპი უფრო ძლიერაა დაჭერილი, ამიტომ ცხოველის გამოსახულება უფრო ამონეულია და მარჯვენა ქვედა კიდეში ანტეფიქსს მკვეთრი ნაწიბურიც აქვს გაჩენილი.

დაცულობა: მცირედ ატკეცილია ვარდულის ქვედა მარჯვენა ფურცელი. მოტეხილი აქვს კრამიტის „ფეხები“ და კრამიტის უდიდესი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 9,6 სმ., სიმაღლე – 15,8 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,5 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

3. ანტეფიქსი N3 (ტაბ. I-3). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: მოტეხილი აქვს ფრონტონში მოცემული რელიეფი, კრამიტის მარჯვენა ფეხი და კრამიტის დიდი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 9,5 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 14,4 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,5 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

4. ანტეფიქსი N4 (ტაბ. I-4). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: მცირედ მოტეხილი აქვს ფრონტონის წვერი, ვარდულის ორი ფურცელი, კრამიტის „ფეხები“ და კრამიტის დიდი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 9,4 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 15 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,5 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

5. ანტეფიქსი N5 (ტაბ. I-5). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ფარის ქვედა ნაწილი დახეთქილია, მოტეხილი აქვს ფრონტონი რელიეფით და ვარდულის ზედა კიდე, კრამიტის „ფეხები“ და კრამიტის დიდი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 8,6 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 12,6 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,5 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

6. ანტეფიქსი N6 (ტაბ. I-6). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ფარი დახეთქილია. მოტეხილი აქვს ქვედა ნაწილი, ცხოველიდან შემორჩენილია მხოლოდ კუდი და თავი.

ზომები: სიგანე – 8,6 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 13 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,5 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

7. ანტეფიქსი N7 (ტაბ. I-7). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ჩამოტეხილია ქვედა ნაწილი – ცხოველის გამოსახულება და ვარდულის ფრაგმენტი. არ შემორჩა კრამიტი.

ზომები: სიგანე – 8,2 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 10,6 სმ., ვარდულის სიგანე – 7,4 სმ., სიმაღლე – 7,8 სმ.

8. ანტეფიქსი N8 (ტაბ. I-8). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ფარიდან შემორჩენილია მხოლოდ ქვედა ნაწილი – ცხოველის გამოსახულება და ვარდულის რკალის ფრაგმენტი. მოტეხილია მარჯვენა ფეხი და კრამიტის დიდი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 8,6 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 6 სმ.

9. ანტეფიქსი N9 (ტაბ. I-9). N1 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ფარიდან შემორჩენილია მხოლოდ ქვედა ნაწილი – ცხოველის გამოსახულება და ვარდულის მცირე ფრაგმენტი. მოტეხილია კრამიტი.

ზომები: სიგანე – 9 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 10,5 სმ.

10. ანტეფიქსის ფრაგმენტი N10 (ტაბ. I-10). ზემოაღწერილი ანტეფიქსების ანალოგი.

შემორჩენილია მხოლოდ ფრონტონის რელიეფის და ვარდულის ნაწილი.

11. ანტეფიქსის ფრაგმენტი N11 (ტაბ. I-11). ზემოაღწერილი ანტეფიქსების ანალოგი.

შემორჩენილია მხოლოდ ფრონტონის რელიეფი და ვარდულის ფრაგმენტი.

12. ანტეფიქსის ფრაგმენტი N12 (ტაბ. I-12). ზემოაღწერილი ანტეფიქსების ანალოგი.

შემორჩენილია მხოლოდ მარცხენა ქვედა კიდე ცხოველის ტანის უკანა ნაწილი ორივე ფეხით.

აღნიშნული 12 ანტეფიქსი ერთდროულადაა დამზადებული ერთი შტამპით. ამაზე მეტყველებს ყველა ანტეფიქსზე ვარდულის ერთნაირი ზომები და ცხოველის ერთნაირი პროპორციები. ხელოსანს ანტეფიქსების ერთ ნაწილზე მეტად დაუჭერია შტამპი ნედლ ფარზე, ამიტომ გამოსახულება უფრო მკვეთრი და რელიეფურია, ხოლო ანტეფიქსის კიდეში მკვეთრი ნაწიბურია გაჩენილი.

13. ანტეფიქსი N13 (ტაბ. I-13, II-29). წარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ კიდეს. დამზადებულია ქვიშისა და ცარცის მინარევიათი მსხვილ-მარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია მოვარდისფრო-მონითალოდ. კეცი გადატეხილი ნითელი აქვს. ფარი სიმაღლეში აზიდული გვერდებამობერილი სამკუთხედის ფორმისაა. ზედაპირზე შტამპით დატანილია მხედრის რელიეფი: ცხენზე გადამჯდარი მეომარი წელს ზემოთ ფასშია მოცემული, წელს ქვემოთ კი მარცხენა გვერდზე. მარჯვენა ხელით სადავე უჭირავს, მარცხენაში – შუბის მსგავსი იარაღი. სახის წაგრძელებულ ოვალზე წარბები და ცხვირი გადამბულადაა წარმოდგენილი, რაც მხედრის სიმკაცრეს უსვამს ხაზს. ცხვირს ქვემოთ სუსტი ჰორიზონტალური ხაზით პირია მოცემული, უფრო მკვეთრი ნახევარწრით კი ნიკაპი და წვერი. ტანზე წვივამდე დაშვებული და წელს ქვემოთ დრეპირებული კაბა აცვია. წელზე ფართო სარტყელი აქვს შემორტყმული. ცხენი მარცხენა პროფილშია გამოსახული, მოკლე ტანი, აზიდული ფეხები, დაცქეტილი ყურები და დაბლა დაშვებული გრძელი კუდი აქვს. მარცხენა წინა ფეხი ოდნავ აწეული აქვს მოძრაობის ნიშნად. შეკაზმული და უნაგირდადგმულია. მხედარი ლილვით შედგენილ ჩარჩოშია ჩასმული, რომელიც ფარის ფორმას იმეორებს. გვერდითა ლილვებზე მხედრის თავის არეში არასიმეტრიული განლაგებით ორ-ორი პატარა შტრიხია მართობულად დასმული.

დაცულობა: ატკეცილია ფარის წვერის ნაწილი, ფარი შუაზეა გადატეხილი და რესტავრირებულია, გადანატეხის კიდეებში ნაკლულია. ჩამოტეხილი აქვს კრამიტის მარცხენა „ფეხი“ და კრამიტის უდიდესი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 9,6 სმ., სიმაღლე – 15,8 სმ., ჩარჩოს სიგანე გავასთან – 7,1 სმ., მხედრის სიმაღლე თავიდან კაბის ქობამდე – 8,5 სმ.

14. ანტეფიქსი N14 (ტაბ. I-14). N13 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ანტეფიქსი სამ ნაწილადაა გატეხილი და რესტავრირებული, გადატეხის ადგილებში მცირე ნაწილები ჩამოტეხილი აქვს, ზედაპირი დამსკდარია, კრამიტიდან მხოლოდ მცირე ფრაგმენტია შემორჩენილი.

ზომები: სიგანე – 9,6 სმ., სიმაღლე – 16 სმ., ჩარჩოს სიგანე გავასთან – 7,1 სმ., მხედრის სიმაღლე თავიდან კაბის ქობამდე – 8,6 სმ.

15. ანტეფიქსი N15 (ტაბ. I-15). N13 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ანტეფიქსს ჩამოტეხილი აქვს მარცხენა ზედა კიდე და წვეტი, ასევე კრამიტის ფეხები და კრამიტის უდიდესი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 9,3 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 15 სმ., ჩარჩოს სიგანე გავასთან – 7,1 სმ., მხედრის სიმაღლე თავიდან კაბის ქობამდე – 8,6 სმ.

16. ანტეფიქსი N16 (ტაბ. I-16). N13 ანტეფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: ანტეფიქსს ჩამოტეხილი აქვს ზედა ნაწილი მხედრის თავის ჩათვლით, ასევე კრამიტის ფეხები და კრამიტის უდიდესი ნაწილი.

ზომები: სიგანე – 9,6 სმ., შემორჩენილი სიმაღლე – 12 სმ., ჩარჩოს სიგანე გავასთან – 7,1 სმ.

N13-16 ანტეფიქსების გამოსახულებების ზომებში და დეტალებში თანხვედრა ცხადად უჩვენებს, რომ ისინი ერთი შტამპითაა გაკეთებული, ამავე დროს, აღწერილი ანტეფიქსები კეცის მიხედვით, თანადროულია N1-12 ანტეფიქსებისა და იგივე ხელოსნის მიერაა დამზადებული. მათ ჯგუფს მიეკუთვნება N17 ანტეფიქსის ფრაგმენტიც.

17. ანტეფიქსის ფრაგმენტი N17 (ტაბ. I-17). კრამიტის დამზადების ტექნოლოგია იგივეა რაც N1-16 ანტეფიქსების შემთხვევაში. შემორჩენილია მხოლოდ ფარის ქვედა მარცხენა კიდე. ფარზე შტამპით დატანილი ყოფილა ცხოველი, რომლის მხოლოდ წინა ფეხები და მკერდის ნაწილია შემორჩენილი. ცხოველის ფეხები სამად გაყოფილი ჩლიქით სრულდება. მოცემულია მოძრაობაში: მარცხენა ფეხი წინ წადგმულია.

18. ანტეფიქსი N18 (ტაბ. I-18, II-31). წარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ კიდეს. დამზადებულია ქვიშის მინარევიანი მსხვილმარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია მოყავისფროდ. კეცი გადანატეხში შავია. ფარი გვერდებგამობერილი სამკუთხედის ფორმისაა. ზედაპირზე ყალიბით დატანილი მხედრის რელიეფია მოცემული. ადამიანის ფიგურა ფასშია მოცემული, მხარგაშლილი და ქვემოთ დაშვებული ხელებით. მარჯვენა ხელით გრძელი აღვირი და ბუნიკზე აღმართული ჯვარი უჭირავს. ჯვარი კიდეებშესქელებულია. ცხენი პროფილში მარცხნივაა მოცემული გრძელი კუდით და კისრით. ზურგზე უნაგირი ადგას, რომელზეც მამაკაცია გადამჯდარი. გამოსახულება სქემატურია და დაბალრელიეფური. ფარის კიდეები გადანმენდილია, რის გამოც შტამპის დადებით მიღებული რკალი ნაშლილია. ანტეფიქსს, წინა კრამიტებისგან განსხვავებით, არ აქვს კრამიტის ფეხი, რომლითაც ის ბრტყელ კრამიტებს ეყრდნობოდა.

დაცულობა: მცირედ ატკეცილია მარჯვენა ზედა კიდე, მოტეხილი აქვს ღარიანი კრამიტი.

ზომები: სიგანე – 10,3 სმ., სიმაღლე – 12,3 სმ.

19. ანტიფიქსი N19 (ტაბ. II-19, II-30). ნარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ კიდე. დამზადებულია ქვიშის მინარევიანი მსხვილმარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია ყავისფრად. ფარი ხუთკუთხედიანია. ზედაპირზე შტამპით დატანილია მამაკაცის ფრონტალური გამოსახულება წელს ზემოთ, ჯვრით ხელში. მამაკაცის წარბ-ცხვირი ერთიანია, თვალები მკვეთრი პუნსონითაა გადმოცემული. ტუჩის ქრილი არ იკითხება. ძნელია გარჩევა უწვერულია თუ წვეროსანი. მოკლე თმა შუბლის ზემოდან პარალელური ვერტიკალური ზოლებითაა წარმოდგენილი. დამშვენებულია ნიმბით. მხარ-მკლავის ზონის დრაპირება და მხრისა და მკლავის ზედა ნაწილის შემსხვილება თითქოს ბექთარით შემოსილობაზე მიუთითებს. იდაყვში მოხრილ მარცხენაში სფერულთავიანი კვერთხი უჭირავს, განვდილ მარჯვენაში კი – სანინამძღვრო ჯვარი. ეს უკანასკნელი თანაბარმკლავიანია, გაფართოებული და ბურთულეებით დასრულებული კიდეებით. ჯვრის ბუნის შუა ნაწილში სფეროა ჩართული. ჯვრის თავზე ასომთავრული ორი გრაფემაა: „ქ“ და „ე“, ხოლო ადამიანის თავზე – „შ“, რომლის ზემოთ გრძელი სწორი ხაზით თითქოს ქარაგმაა მოცემული.¹ გრაფემები ძალიან სქემატური და ფრაგმენტულია. ფარს კიდეზე თხელი, თუმცა, მკვეთრი ლილვის მოჩარჩოება აქვს. ანაბეჭდის მიხედვით, შტამპზე გამოსახულება ორდონიანი ყოფილა – უფრო ღრმაა ადამიანის ტანი და სახე, უფრო დაბალი რელიეფით – დანარჩენი ნაწილი.

დაცულობა: მცირედაა ჩამოტეხილი მარჯვენა დახრილი წახნაგი, ხოლო დანარჩენი წახნაგები ატკეცილია. არ შემორჩა კრამიტის ფეხები და კრამიტი.

ზომები: სიგანე – 11 სმ., სიმაღლე – 12 სმ.

20. ანტიფიქსი N20 (ტაბ. II-20). N19 ანტიფიქსის ანალოგი. ერთადერთი განსხვავება ისაა, რომ ოსტატს გამოსახულების მისაღებად შტამპი არაზუსტად და არათანაბარი დაჭერით დაუდვია ფარზე, შესაბამისად, წმინდანის ფიგურას ოდნავ წაჭრილი აქვს სიმაღლე, ხოლო ზედა ნაწილი, სადაც წარწერაა, უფრო მკრთალია.

დაცულობა: ფარის მარჯვენა მხარეს ზედაპირი ამოტეხილია, ასევე ჩამოტეხილია მარცხენა კიდე და ატკეცილია ამავე მხარეს კიდეები. აკლია წვეტიც. არ აქვს შემორჩენილი კრამიტის ფეხი და კრამიტი.

ზომები: სიგანე – 11.2 სმ., სიმაღლე – 10.2 სმ.

21. ანტიფიქსი N21 (ტაბ. II-21). N19 ანტიფიქსის ანალოგი.

დაცულობა: შემორჩენილია მხოლოდ ფარის ნაწილი, მარჯვენა მხარე

¹ ანტიფიქსებზე გრაფემების ამოკითხვა ეკუთვნის პალეოგრაფ ნიკოლოზ ჟღენტს.

ჩამოტეხილი აქვს, რის გამოც წმინდანის სახის ნახევარი და მარცხენა მხარი არ შემორჩა. ასევე ატკეცილია ზედაპირი.

ზომები: შემორჩენილი სიგანე – 9 სმ., სიმაღლე – 10.5 სმ.

N19-21 ანტიფიქსები ერთი შტამპითაა დამზადებული. ასევე ერთნაირია მასალა და გამოწვის ხარისხი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი ერთი ხელოსნის ნაწარმია.

22. ანტიფიქსი N22 (ტაბ. II-22). წარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ ბოლოს. დამზადებულია ქვიშანარევი მსხვილმარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია ყავისფრად. ფარი წარმოადგენს ნახევარსფეროს, კიდეზე შემოვლებული სადა ჩარჩოთი. ფარზე გამოსახული ყოფილა ტოლმკლავება, კიდეებგაფართოვებული ჯვარი. თითქოს მის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს კიდისკენ ვერტიკალური ხაზები იკითხება. ფარის მარცხენა კიდეში ჯვრის მკლავებს შორის მოცემულია ასომთავრული ასო „მ“. გამოსახულება ძლიერ დაზიანებულია და აქერცლილი, რის გამოც, ჯვრის დეტალების გარკვევა არ ხერხდება.

დაცულობა: ფარის ზედა კიდეში პატარა ნაწილი ატეხილია. გამოსახულება გადახეხილია. არ შემორჩა კრამიტის ნაწილი.

ზომა: სიგანე – 10.4 სმ., სიმაღლე – 7,5 სმ.

23. ანტიფიქსი N23 (ტაბ. II-23). წარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ დაბოლოებას. დამზადებულია ქვიშანარევი მსხვილმარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია მოყავისფროდ. ფარი სიმაღლეში აზიდული სამკუთხედი, ოდნავ წინ გადმონეული წვერით. ზედაპირზე სველ თიხაზე იარაღის გატარებით ბადისებრი ნაჭდევია გაკეთებული.

დაცულობა: მოტეხილია წვერი და ქვედა მარჯვენა ნაწილი. არ შემორჩა კრამიტი.

ზომები: სიგანე – 8.5 სმ., სიმაღლე – 11 სმ.

24. ანტიფიქსი N24 (ტაბ. II-24). წარმოადგენს ღარიანი კრამიტის აკეცილ დაბოლოებას. დამზადებულია ქვიშანარევი მსხვილმარცვლოვანი თიხით. გამომწვარია მოყავისფროდ. ფარი სიმაღლეში აზიდული სამკუთხედი, ოდნავ წინ გადმონეული წვერით. ზედაპირი სადაა. როგორც ჩანს, შტამპის დასადებად გადაუსწორებიათ, მაგრამ შემდეგ აღარ დაუტანიათ (ან გამოუშრათ, ან სხვა მიზეზით).

დაცულობა: ანტიფიქს მხოლოდ წვერის ნაწილი აკლია. არ შემორჩა კრამიტიც.

ზომები: სიგანე – 10 სმ., სიმაღლე – 13 სმ.

უკანტოლოში ეკლესიასთან აღმოჩენილი ანტიფიქსები კეცის მიხედვით სამად ჯგუფდება: 1. წმინდანის და ტოლმკლავა ჯვრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები (N19-22), 2. მხედრის სქემატურგამოსახულებიანი ანტიფიქსი (N18) და 3. ყველა დანარჩენი ანტიფიქსი (N1-17, 23-24).

ფარის ფორმის მიხედვით ასე იყოფა: 1. სქემატურგამოსახულებიანი მხედრის რელიეფიანი ანტიფიქსი (N18), 2. წმინდანის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები (N19-21), 3. ტოლმკლავა ჯვრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსი (N22), 4. ყველა დანარჩენი გამოსახულების მქონე ანტიფიქსები (N1-17, 23-24).

მათგან პირველი ფორმის ანტიფიქსები აღმოჩენილია ჩითახევის¹ (იგივე მწვანე მონასტრის), ფოთოლეთის,² ოთას აგარის, გველდესის ნათლისმცემლის, აწყურის,³ გელათის ეკლესიებთან. მათგან გელათის გარდა, რომელიც XII საუკუნეს განეკუთვნება,⁴ ყველა IX-X საუკუნეებით თარიღდება. მეორე ფორმის (ხუთკუთხა) ანტიფიქსები აღმოჩენილია ნოქალაქევის,⁵ ნაჯახოვოს,⁶ მსიგხუას,⁷ ბაგრატის,⁸ შიომღვიმის, პარხლის ეკლესიებთან და გარდა ნოქალაქევისა, რომლებიც პ. ზაქარაიას V-VI საუკუნეებით აქვს დათარიღებული, ყველა IX-X საუკუნეებს განეკუთვნება. უკანტოლოში მესამე ფორმის ანტიფიქსის მსგავსი ფარები დადასტურებულია ახიზის, ურბნისის და ბაგრატის ტაძრის ანტიფიქსებზე. ამათგან ახიზის და ურბნისის ანტიფიქსები V-VI სს. მიჯნით თარიღდება,¹⁰ ხოლო ბაგრატის ტაძრის ანტიფიქსები მისი მშენებლობის პერიოდს – X ს. ბოლოს განეკუთვნება.¹¹ მეოთხე

¹ გოგოლაძე, *თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კოორპუსი*, გვ. 25-27.

² ხომტარია, *კვირიკენმინდის მდებარეობის საკითხისათვის*, გვ. 70-82.

³ ლიჩელი, რჩეულიშვილი, *სამცხე – ძველი მელვინეობა არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით*, გვ. 526-546.

⁴ ინფორმაცია მოგვანოდა არქეოლოგმა როლანდ ისაკაძემ, რომელიც ხელმძღვანელობდა გელათში განხორციელებულ არქეოლოგიურ სამუშაოებს.

⁵ ზაქარაია, კაპანაძე, *ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი*, გვ. 91-92.

⁶ იქვე, გვ. 257-260.

⁷ სილოგავა, *სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა*, გვ. 257-259.

⁸ ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 244-245. აღნიშნული ანტიფიქსი ავტორს VII-VIII სს. აქვს დათარიღებული, თუმცა, რიგი გარემოებების გამო (პალეოგრაფიული ნიშნები, ანტიფიქსის ფორმები, რელიეფები) იგი IX-X სს. ადრეული ვერაფრით იქნება.

⁹ ზაქარაია, კაპანაძე, *ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი*, გვ. 91-92.

¹⁰ მშვილდაძე, დიღმელაშვილი, *წილკნისა და ახიზის რელიეფების სიმბოლოების შესწავლის საკითხისათვის*, გვ. 109-117; ჯავახიშვილი, *ღლონტი, ურბნისი*, გვ. 3.

¹¹ სილოგავა, *ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატის ტაძრიდან და მისი მიდამოების არქეოლოგიური გათხრებიდან*, გვ. 55-85.

ფორმის ანტიფიქსები, რომლებიც ყველაზე მრავალრიცხოვანია, აღმოჩენილია დვალთის კოპალას ეკლესიის რეაბილიტაციისას და არქეოლოგიური კონტექსტისა და ტაძრის თარიღის გათვალისწინებით IX-X სს. უნდა დათარიღდეს.

რაც შეეხება გამოსახულებას, ამ ნიშნით უკანტოლოშის ანტიფიქსები 7 ჯგუფად ერთიანდება: 1. ვარდულისა და კატისებრთა ოჯახის ცხოველიანი (12 ცალი – N1-12), 2. მხედრის გამოსახულებიანი (5 ცალი – N13-16,18), 3. წმინდანის გამოსახულებიანი (3 ცალი – N19-21), 4. ცხოველის გამოსახულებიანი (1 ფრაგმენტი – N17), 5. ტომკლავა ჯვრის გამოსახულებიანი (1 ცალი – N22), 6. ბადისებრი ქდეებით შემკული (1 ცალი – N23) და 7. სადა ფარიანი (1 ცალი – N24). თუმცა, გამოსახულების შესრულების ხარისხით და სტილით მხედრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები კიდევ ორ ჯგუფად იყოფა: მაღალი რელიეფით და უფრო რეალისტურგამოსახულებიანი (4 ცალი – N13-16) და სქემატური და დაბალრელიეფურგამოსახულებიანი (1 ცალი – N18).

უკანტოლოშის ანტიფიქსებიდან ერთ ჯგუფს ქმნის მხედრის გამოსახულებიანი, რომელთაგან ერთზე მოწამე მამაკაცია მოცემული ჯვრით ხელში, ხოლო დანარჩენზე წვეროსანი მეომარი.

მხედრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები დღეისთვის სულ შვიდი ცალია საქართველოში ცნობილი: ზედა მესხეთის,¹ ქუნცას (X ს.),² ოთას აგარის და წიფორის ეკლესიებიდან,³ ორი ახალციხის მუზეუმიდან⁴ და ერთის ფოტოც გამოქვეყნებული აქვს პ. ზაქარაიას ურბნისისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში.⁵ მათგან, ქუნცას ეკლესიის ანტიფიქსზე დიოკლეტიანე იმპერატორზე გამარჯვებული წმინდა გიორგია მოცემული ჯვრით ხელში,⁶ ზედა მესხეთის ან-

¹ ბერძენიშვილი, ნმ. გიორგის გამოსახულებიანი კალიპტერის ანტიფიქსი ზედა მესხეთიდან, გვ. 27-36.

² ჯღამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, გვ. 49-50; სილოგავა, ანტიფიქსის ნატეხი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტით პარხლის მიდამოების ეკლესიიდან, გვ. 116.

³ ოთას აგარის ეკლესია მდებარეობს ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფ. ოთაში და თარიღდება X ს. რაც შეეხება წიფორის ნმ. გიორგის ეკლესიას, იგი კასპის მუნიციპალიტეტის სოფ. გუდელისთან დგას. ორივე ეკლესიაში სარეაბილიტაციო სამუშაოების დროს აღმოჩენილი ანტიფიქსები შეუსწავლელია.

⁴ სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, გვ. 77.

⁵ ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, გვ. 68, სურ. 42. სამნუხაროდ, ის პ. ზაქარაიას მხოლოდ ფოტოზე უნახავს, რომელიც მისთვის გადაუცია გ. ჩუბინაშვილს და რომელიც გ. ჩუბინაშვილისავე თქმით ინახებოდა კავკასიის მუზეუმში. თუმცა, პ. ზაქარაიას მისთვის ვერ მიუგნია. საიდან იყო ეს ანტიფიქსი, უცნობია.

⁶ სილოგავა, ანტიფიქსის ნატეხი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტით პარხლის მიდამოების ეკლესიიდან, გვ. 116.

ტეფიქსზე გველემპაპის განმგმირავი წმინდა მეომარი,¹ ახალციხის მუზეუმში დაცულ ერთ ანტიფიქსზე წმინდა მეომარი ჯვრით ხელში, ამავე მუზეუმში დაცულ მეორე ანტიფიქსსა და ოთას აგარის ეკლესიის ანტიფიქსზე – მხედარი შუბისებრი იარაღით ხელში, ნიფორის ნიმუშზე – ხმალშერცემული მხედარი, ხოლო პ. ზაქარაიას მიერ გამოქვეყნებულ ანტიფიქსზე თითქოს უიარალოდაა წარმოდგენილი მხედარი. ამ ანტიფიქსებიდან ზედა მესხეთის ანტიფიქსი IX ს. ბოლო – X ს. დასაწყისით აქვს დათარიღებული დ. ბერძენიშვილს, ქუნცას ანტიფიქსს ვ. სილოგავა წარწერის მიხედვით X ს. ათარიღებს, ახალციხის მუზეუმის ექსპონატები VIII-IX საუკუნეებით არის ექსპოზიციაზე დათარიღებული, ხოლო დანარჩენი სამი ანტიფიქსი შეუსწავლელია.

ჩამოთვლილ ნიმუშებს უკანტოლოშის ანტიფიქსებზე მოცემული მხედრები ზედმინვენით არ იმეორებს, თუმცა, სტილისტური ნიშნებით ისინი მსგავსია. განსაკუთრებით ეს ითქმის უკანტოლოშის მონამე მხედრის სქემატურგამოსახულებიან ანტიფიქსსა და ოთას აგარისა და ახალციხის მუზეუმის ექსპონატებზე.

ზემოთ ჩამოთვლილი მხედრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსებიდან დაზუსტებით ცნობილია, რომ ქუნცის ანტიფიქსზე წმინდა გიორგია მოცემული. დანარჩენებზე კი გამოსახულებათა სქემატურობის გამო იმის განსაზღვრა, რომელი წმინდანი მეომარია გამოსახული ანტიფიქსზე, ძნელია.

ქართულ ხელოვნებაში ძირითადად ოთხი მეომარი წმინდანის გამოსახულებებია გავრცელებული: წმ. გიორგი, წმ. დემეტრე სტრატელატი, წმ. თევდორე და წმ. ევსტათი პლაკიდა. ამათგან, უკანასკნელის გამოსახულებები, რომლებიც ქართულ ხელოვნებაში ერთგვარად ქართლის გაქრისტიანების ამბავს (მირიანის ნადირობა) დაუკავშირდა და უკვე ადრეული შუა საუკუნეებიდან გვხვდება ქართულ რელიეფებზე, ყოველთვის გამოისახებოდა ირმებზე მონადირე ცხენზე ამხედრებული მშვილდოსნის სახით (ნათლისმცემლის სტელა [VI ს.]; ატენის სიონი [VII ს.]; მარტვილის ტაძრის ფრიზი [VII ს.]; ნებელდის კანკელი [VII-VIII სს.]).²

წმ. დემეტრე სტრატელატის გამოსახულებების გამოჩენა XI საუკუნიდან ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ (1055-1128 წწ.) წმ. დიმიტრის წამებისა

¹ ანტიფიქსი გამოქვეყნებული აქვს დ. ბერძენიშვილს, რომელიც გამოსახულებაში წმინდა გიორგის ხედავს. ანტიფიქსის ზედა ნაწილი მოტეხილია, რის გამოც უცნობია მხედრის მახასიათებლების დიდი ნაწილი (ბერძენიშვილი, *წმ. გიორგის გამოსახულებიანი კალიპტერის ანტიფიქსი ზედა მესხეთიდან*, გვ. 27-36). არაა გამორიცხული, რომ ანტიფიქსზე არა წმინდა გიორგი, არამედ წმინდა თევდორე ყოფილიყო გამოსახული, რომელსაც ქართულ ხელოვნებაში სწორედ გველემპაპის განმგმირავად წარმოსახავდნენ.

² დიდებულძიძე, „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, გვ. 197-206.

და სასწაულების პირველი ქართული თარგმანების პარალელურად იწყება. პირველივე ეტაპზე ქართულ ხელოვნებაში წმინდანის რამდენიმე იკონოგრაფიული ტიპი მკვიდრდება: ჭაბუკი მონამე და ქვეითი მეომარი. ორივე შემთხვევაში ის უწვევრული ყმანვილის სახით გამოისახებოდა ფრონტალურად, მაღლა აზიდული წარბებით, მოკლე „ქუდისებრი“ ვარცხნილობით ან გრძელი, კეფამდე ჩამოშლილი, ყურებს უკან გადაწეული ხვეული თმით, გრძელმკლავიანი ქიტონით, ტაბლიონითა და გრძელი, კისერთან ფიბულით შეკრული ჰიმატიონით, ცალ ხელში ჯვრით და მკერდზე მიყრდნობილი და მაყურებლისკენ ხელისგულით შებრუნებული მეორე ხელით.¹

წმინდა თევდორე ტირონის გამოსახულებები ქართულ ხელოვნებაში VII საუკუნიდან ჩნდება (მარტვილის ეკლესია, ნებელდის კანკელი). როგორც წესი, ის წმინდა გიორგისთან ერთად წყვილედ კომპოზიციაში გამოისახებოდა ცხენზე ამხედრებული, თუმცა, არის ცალკე მისი გამოსახვის შემთხვევაც (გველდესის კანკელზე, სადაც ის ფეხოსანია მარტო წარმოდგენილი). X ს. ქართულ ხელოვნებაში ხდება წმინდა თევდორე ტირონისა და ამ პერიოდის ბიზანტიურ სამყაროში გამოჩენილი წმინდა თევდორე სტრატილაცის გამოსახულებათა შერწყმა, რომლის სახე ყოველთვის ერთი ტიპით გამოიციემოდა: ხვეული ხშირი თმებითა და წვერით, მოგრძო სახით და კეხიანი ცხვირით. რელიეფებში ის ძირითადად წმინდა გიორგისთან ერთადაა მოცემული ცხენზე ამხედრებული გველშაპის მლახვრელი ანდა ფეხზე მდგომი ასევე გველშაპის მლახვრელი.²

რაც შეეხება წმ. გიორგის გამოსახულებებს, რომლებიც ყველაზე პოპულარული გახლდათ ქართულ ხელოვნებაში, ის ადრეული შუა საუკუნეებიდან ჩნდება როგორც გველშაპის მლახვრელი მხედარი (ალეგის სტელა [VI ს. მეორე ნახ.];³ ბრდაძორის დიდი და პატარა სტელეები [VI-VII სს.];⁴ მარტვილის ტაძრის ფრიზი [VII ს.];⁵ ნებელდის კანკელი [VII-VIII სს.]⁶). VII საუკუნეში საქართველოში ჩნდება და VIII საუკუნიდან აქტიურად ვრცელდება, X საუკუნეში კი დომინანტი ხდება დიოკლეტიანეს მლახვრელი წმინდა გიორგის გამოსახულება (მარტვილის ტაძრის ფრიზი, ნებელდის კანკელი, ჯოისუბნის წმ. გიორგის

¹ ბულია, ციციშვილი, ჯოჯუა, წმინდა დიმიტრი შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, გვ. 135-136, 140-142.

² გედევანიშვილი (და სხვა), წმინდა მეომართა კულტი და მისი გამოსახულებანი შუა საუკუნეების ქართულ კულტურაში, გვ. 59-61.

³ ალეგის სტელაზე მხედრის თავთან მოცემულია განმარტებითი წარწერაც – „ესე არს წმინდა გიორგი“ (იხ.: გაგომიძე, ხოჟორნის გუმბათიანი ეკლესიის კედლებში ჩამოშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასვეტები, გვ. 70-71).

⁴ ჯავახიშვილი, ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელეები, გვ. 33-34, ტაბ. XXII, XXV.

⁵ დადიანი, კვაჭატაძე, ხუნდაძე, შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება, გვ. 26-28.

⁶ Шмерлинг, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, გვ. 62-69.

ეკლესია, ვალეს ღვთისმშობლის ეკლესია...). სწორედ ეს იკონოგრაფიული სახეა ყველაზე ამოცნობადი წმ. გიორგის იდენტიფიკაციის თვალსაზრისით, რადგან წმინდანის ფეხებთან დამარცხებული გვირგვინოსნის გამოსახულება საქართველოში მხოლოდ წმ. გიორგის იკონოგრაფიისთვის არის დამახასიათებელი.¹ X საუკუნიდან ქართულ ხელოვნებაში გამოჩენას იწყებს, თუმცა, ფართო გავრცელებას ვერ პოვებს, ქვეითი წმინდა გიორგის გამოსახულება, შუბითა და ფართით (ბოჭორმის წმ. გიორგის ხატი, ჩუკულის და მრავალძალის ხატები, ზნაკვის და ვანის მარმარილოს რელიეფები...)²

თუ გავითვალისწინებთ მხედრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსების თარიღს, მათზე წარმოდგენილ მეომარ წმინდანში წმ. ევსტათი პლაკიდას მოაზრება შეუძლებელია, რადგან, როგორც აღინიშნა, იგი მუდამ მონადირის სახით გამოისახებოდა. ქრონოლოგიურად შეუთავსებელი გამოდის წმ. დემეტრე სტრატილატის დანახვაც. რაც შეეხება წმ. გიორგისა და წმ. თევდორეს, რიგი სახასიათო დეტალების უქონლობის გამო, ვფიქრობთ, ზუსტად განსაზღვრა თუ რომელი მათგანი უნდა იყოს გამოსახული ანტიფიქსებზე, რთულია. თუმცა, შუბოსანი მხედრის შემთხვევაში, ერთი დეტალი მაინც იქცევს ყურადღებას – მხედრის ნვერი. ნვეროსნად კი, როგორც აღინიშნა, წმ. თევდორე გამოისახებოდა.

უანალოგოა უკანტოლოშის ანტიფიქსებზე მოცემული მამაკაცის წელსზემოთა ფრონტალური გამოსახულება მარჯვენა ხელში ჯვრით, ხოლო მარცხენაში კვერთხით (№19-21). მისი ნიშნით და რომაული ტანისამოსით წარმოდგენა, მიანიშნებს, რომ ანტიფიქსზე რომელიღაც წმინდანი მამაკაცია მოცემული. თუმცა, უფრო დაკონკრეტება და ვინაობის განსაზღვრა არ ხერხდება. სამწუხაროდ, ამის საშუალებას არ იძლევა ანტიფიქსებზე მოცემული ასომთავრული ასოებიც: „ქ“ „ე“ და „შ“, რომლებიც უნდა გადმოსცემდნენ ტრაფარეტულ „ქრისტე შეინყალე“-ს.

ასევე უანალოგოა ანტიფიქსების ყველაზე მრავალრიცხოვანი ჯგუფი კატისებრთა ოჯახის (ლომი?), რვაფურცელა ვარდულისა და ჯვრის გამოსახულებით. მათ ზუსტი მსგავსება არ ეძებნებათ არც კომპოზიციის მიხედვით და არც ვარდულის მიხედვით.³ ამ კომპოზიციაში ცენტრალური ადგილი უკავია რვაფურცელა ვარდულს, რომელიც ჯვრისა და ვარდულის შერ-

¹ დადიანი, *წმინდა მხედრების იკონოგრაფია ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფში (VI-VIII სს.)*, გვ. 316-337.

² დადიანი, *წმინდა გიორგის სახე რაჭის ქვის ქანდაკებაში*, გვ. 43-49; დადიანი, *კვაჭა-ტაძე, ხუნდაძე, შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება*, სურ. 477-478.

³ ცხოველთა გამოსახულებებიდან ქართულ ანტიფიქსებზე აქამდე მხოლოდ ირმის და მისი ოჯახისნაირთა (ახიზის [V-VI სს.], ქვაცხელას [V-VI სს.], ფოთოლეთის [IX ს.], დვალთას [X ს.]) და აქლემის (ანყური [VIII-IX სს.]) გამოსახულების დატანის ფაქტი იყო ცნობილი.

წყმას წარმოადგენს. ვარდულების გამოსახულებები ქართულ ქრისტიანულ ხელოვნებაში ადრეული შუა საუკუნეებიდან გვხვდება. ისინი ფურცელთა რაოდენობით ყოველთვის განსხვავებულია და ოთხიდან თორმეტამდე მერყეობს. უკანტოლოშის ვარდულის ყველაზე ახლო პარალელები გვხვდება ბიეთის (IX ს.) და სოხთას (X ს.) ეკლესიებზე, კუსირეთის ეკლესიის IX-X სს. კანკელის ფილაზე.¹ ისინი ატარებდნენ მზის, შესაბამისად – ქრისტეს სიმბოლურ დატვირთვას. რაც შეეხება ჯვრისა და ვარდულის სინთეზურ გამოსახულებას, ერთადერთი სინთეზური კომბინაცია, რომელზეც როგორც ჯვრის, ისე ვარდულის ხაზგასმაა მოცემული, გვხვდება ადრეული შუა საუკუნეების ბოლნურ მედალიონებზე, და ისიც მხოლოდ ოთხფურცელა ვარდულისა და ჯვრის შერწყმული სახით.

რაც შეეხება ცხოველის გამოსახულებას, რომელიც ძალიან გავს ძულომის ფიგურას, ისიც ერთ-ერთი გავრცელებულია ქართულ ქრისტიანულ ხელოვნებაში. ჩართულია როგორც ნადირობის სცენებში (წოფი, ბოლნისის სიონი, ქასაგინა, ვალეს ღვთისმშობელი, ხახული, ოშკი, ბაგრატის ტაძარი, ხცისი...), ისე ბიბლიურ სიუჟეტებში (დანეელ წინასწარმეტყველი ლომების ხაროში [თელოვანის ჯვარპატიოსანი, ბზის, ბურნაშეთის, აზავრეთის, ბავრის, ტაბანყურის ეკლესიები...]), აგრეთვე წარმოადგენილია ცალკე რელიეფებად (უბისა, ქსნის არმაზი, კლდისუბანი, ქასაგინა, ფიას წმ. გიორგი, კაცხი, ხახული, პარხალი, ზემო ნიქოზი, სვეტიცხოველი, სავანე, ფიტარეთი, ნულრულაშენი, თევდორწმინდანი...). ვარდულთან ერთად მის გამოსახულებას ვხვდებით განთიადის სტელაზე (VI ს.), სადაც სტელის კაპიტელის ერთ ნახნაგზე ლომია მოცემული, ხოლო მის ქვემოთ სვეტის მთელ სიმაღლეზე ვარდულთა წნულია ამოკვეთილი. ქრისტიანულ სიმბოლიკაში ლომის ერთ-ერთი მნიშვნელობა ქრისტეს სახება იყო. სწორედ ამ სიმბოლოს გადმოცემა უნდა იყოს განთიადის სტელაზეც.² უკანტოლოშის ანტიფიქსებზე ლომისა და ჯვრიანი ვარდულის ერთად გამოსახვა, ვფიქრობთ, იგივე სიმბოლიკის გადმოცემას უნდა წარმოადგენდეს.

თუ აღნიშნული გამოსახულების მქონე და წმინდანის ფრონტალურ გამოსახულებიანი ანტიფიქსები უნიკალურია, სამაგიეროდ ფართოდ გავრცელებული თემაა ჯვრის გამოსახულებიანი ანტიფიქსები და ადრეული შუა საუკუნეებიდან განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით ყველა ეპოქის ნიმუშებზე გვხვდება. უკანტოლოშის N22 ანტიფიქსზე გამოსახული ჯვარი, რომელიც თითქმის იმეორებს წმინდანის ფრონტალურ გამოსახულებიან ან-

¹ Меписашвили, Цинцадзе, *Архитектура нагорной части – исторической провинции Грузии – Шида Картли*, გვ. 32, 35, 91.

² დილმელაშვილი, *ლომის სიმბოლოს განსაზღვრისათვის განთიადის სტელაზე*, გვ. 178-187.

ტეფიქსზე მოცემულ ჯვრებს (N19-21), ემსგავსება ახიზის და ურბნისის V-VI სს. ანტიეფიქსებზე მოცემულ ჯვრებს. ჩალარული და კიდებგაგანიერებული ჯვრები გვხვდება ადრეული შუა საუკუნეების რელიეფებადაც (აკავანების, აიაზმის, მცხეთის ჯვრის ტაძრები, პანტიანის, სამწვერისის, სათხის სტელე-ბი). მსგავსი ჯვრები ჩნდება IX-X სს. ზემო სნეკვის წმ. გიორგის და ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიების, ნადარბაზევის, ქასაგინას, პარხლის რელიეფებზეც.

რაც შეეხება უკანტოლოშის ანტიეფიქსებს შორის კიდევ ორ ნიმუშს, რომელთაგან ერთს სადა ფარი აქვს, ხოლო მეორეს ბადისებრი სილუეტი ამკობს, ვფიქრობთ, ისინი ხელოსნის შეცდომის შედეგი უნდა იყოს: ამ ანტიეფიქსების ფარი დანარჩენებთან შედარებით მცირე ზომისაა, რაც არ იძლეოდა მათზე უკვე მზა შტამპებით გამოსახულების დატანის შესაძლებლობას. შესაბამისად, ხელოსანმა ერთი „ორიგინალურად“ შეამკო, ხოლო მეორე სადად დატოვა. თუ გავითვალისწინებთ ამ ორი ანტიეფიქსის ფარის მოყვანილობას, ვფიქრობთ, ისინი იმავე ხელოსნებს უნდა დაუკავშიროთ, რომლებმაც N1-17 ანტიეფიქსები დაამზადეს. თუმცა, აქ კიდევ ერთი დეტალია საინტერესო: როგორც აღინიშნა, მოცემული ანტიეფიქსების კეცი და გამონვის ხარისხი მცირედ განსხვავდება N1-17 ნიმუშებისგან, რაც აშკარად მიუთითებს მათ ცალკე დამზადებაზე.

ამდენად, უკანტოლოშის ანტიეფიქსები, ტიპოლოგიის მიხედვით და მათი ანალიზის საფუძველზე, ვფიქრობთ, სხვადასხვა ხელოსნის ნახელავს, მაგრამ ერთი პერიოდის პროდუქტს უნდა წარმოადგენდეს. გამოსახულებათა ხასიათის და ფორმის მიხედვით, ისინი გარდამავალი ხანის ნიმუშებად უნდა მივიჩნიოთ. თუმცა, მათი დათარიღებისთვის ასევე მნიშვნელოვანია ტაძრის თარიღების გათვალისწინებაც.

უკანტოლოშის წმ. მარინეს ეკლესია ორნავიანი ეკლესიაა (ამ ტიპის ხუროთმოძღვრული ნაგებობების შესახებ დამკვიდრებული ტერმინოლოგიით – ორეკლესიანი ნაგებობა) დასავლეთის გარშემოსავლელით. ნაგებია რუხი ფერის ფლეთილი კვადრებით დუღაბზე, კუთხეებში უფრო დიდი ზომის და შედარებით თლილი კვადრებია გამოყენებული, მიუხედავად ამისა, კედლებზე, როგორც ფასადზე, ისე ინტერიერში, წყობის ჰორიზონტალობა დაცულია. ეკლესიასთან მისასვლელი ჩრდილოეთიდანაა (სამხრეთის მხარეს კლდოვანი მასივი აკრავს), ამიტომაც შესასვლელიც ამ მხრიდან აქვს. ამ ფაქტორმა განაპირობა ისიც, რომ ტაძრის ძირითადი ნავი სამხრეთისაა, ხოლო მეორე ნავი ჩრდილოეთიდან აკრავს. მთავარ დარბაზს ნახევარწრიული აფსიდა აქვს, რომელიც ამჟამად ისეა მორღვეული, რომ აღარ ირკვევა არც სარკმლის ფორმა და არც ნიშების არსებობის საკითხი. ღრმა ნახევარ-

წრიული საკურთხეველი ფართო მხრებითაა დარბაზისგან გამოყოფილი და ერთი საფეხურით ამაღლებული. როგორც აღინიშნა, მთავარ ნავში ერთადერთი შესასვლელი ჩრდილოეთ კედელშია გაჭრილი. დარბაზის კედლებს, რომლებიც დაუნანვერებელია, ჩამოსაჯდომი საფეხური შემოუყვება. სხვა დეტალები ამ ეტაპზე ტაძრის დაზიანების გამო არ ირკვევა.

ტაძრის ჩრდილოეთის ნავი განმნდითი სამუშაოების დროს გამოვლინდა.¹ ის თითქმის ზეძირკვლის დონეზეა დარღვეული, რის გამოც, მთელ რიგ დეტალებზე მსჯელობა მხოლოდ ანალოგებით შეიძლება. ცნობილია მხოლოდ, რომ უაფსიდაოა, ნავში შესასვლელი ტაძრის მთავარი ნავის კარის პირდაპირ იყო გაჭრილი, მასზე ოდნავ უფრო ფართოდ და რომ ნავი დასავლეთით მთლიანად იყო გახსნილი და უკავშირდებოდა დასავლეთის გარშემოსავლელს.

დასავლეთის გარშემოსავლელი ტაძრის ყველაზე უკეთ შემორჩენილი ნაწილია. მასში მოხვედრა შეიძლებოდა როგორც ჩრდილოეთის ნავიდან, ისე გარშემოსავლელის დასავლეთის კედელში დატანებული კარით. გარშემოსავლელი სხმული კამარითაა დასრულებული. მოგვიანებით სამლოცველოდ გადაკეთებისას მის აღმოსავლეთ კედელში სარკმელი გაუჭრიათ, შესასვლელი კარი ამოუშენებიათ და ჩრდილოეთის კედელში შესასვლელი ღიობი გაუკეთებიათ. ღიობის თავზე გადებულია მონიტალო ფერის ორნამენტირებული ქვა, რომელზეც დადებულია ბაზალტის ქვაში ნაკვეთი სარკმლის თავსართი მსხვილი, ბოლოებგადაკეცილი ნარბის რელიეფური გამოსახულებით.

ტაძრის თარიღთან დაკავშირებით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ის ძველ ნაეკლესიარზე XIII-XIV სს. უნდა იყოს აგებული.² თუმცა, განმნდითი სამუშაოების შედეგად გამოვლენილი მახასიათებლებით, ასევე არქიტექტურული დეტალებით ტაძრის მშენებლობა ადრეა სავარაუდებელი. პირველი ეს არის მშენებლობის ტიპი: კუთხეებში შედარებით თლილი დიდი ზომის კვადრების და კედლის დანარჩენ ნაწილში ფლეთილი უფრო წვრილი ქვის სწორხაზოვანი რიგების გამოყენება ჯავახეთის VIII-X სს. ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი (აზავრეთი [IX-X სს. მიჯნა], მურჯახეთი [X ს. დასაწყისი], ყართა [X ს.], ალანდა [VIII ს.], გუნდი [IX ს.], დუმეილა [IX ს.], შალოშეთი [X ს. დასაწყისი], ქუნცა [IX-X სს. მიჯნა], აგარების წმ. გიორგის ეკლესია [IX-X სს.] და სხვ.).³ ტაძრის დათარიღების განმსაზღვრელი მეორე დეტალი გახლავთ სარკმლის თავსართი, რომელიც გადაკეთების შემდეგ დასავლეთის გარშემოსავლელის კარის თავზე ჩაუდგამთ. მსგავსი ბრტყელი, რელიეფური და

¹ თუმცა, ტაძრის არქიტექტურიდან გამომდინარე, მისი არსებობის შესახებ ადრევე იყო ცნობილი მეცნიერებისთვის (იხ.: *ჯავახეთი*, გვ.137).

² *ჯავახეთი*, გვ.137.

³ *ჯავახეთი*, გვ. 44, 73-77, 103-104, 127-129, 131-133, 135-137.

კიდებგადაკეცილი წარბები სწორედ X ს. ტაძრებისთვისაა მახასიათებელი (სათხის კვირაცხოველი [X ს.], ოშკი [X ს.], ხორენია [X ს.], ყართა [X ს.], ხოსპიო [X ს.], სალამო [X ს.], აზავრეთი [IX-X სს. მიჯნა], ბურნაშეთი [X ს.], ტაბანყური [X ს.], ფიას წმ. გიორგის ეკლესია [X ს.], ბზის წმ. გიორგი [X ს.], ზირბითის ღვთისმშობელი [X ს.], ვალეს ღვთისმშობელი [X ს.]). ასეთივე წარბებით სარკმლებისა და კართა გაფორმება გრძელდება XI საუკუნეშიც, თუმცა, თუ წინა პერიოდის წარბები ძირითადად სადაა, ამ პერიოდში ისინი თითქმის უკლებლად ორნამენტირებულია¹ (სავანის წმ. გიორგის ეკლესიის [XI ს.], ქორეთის [XI ს.], კრიხის [X-XI სს. მიჯნა], ნიკორწმინდის [1010-1014 წწ.], ხცისის [1002 წ.], სამთავროს სარკმლის [XI ს.] და შიპიაკის ნათლისმცემლის ეკლესიის კარის [1014-1022 წწ.] თავსართები). უკანტოლოშის ეკლესიის სარკმლის წარბი X ს. წარბების ანალოგია.

ვფიქრობთ, ტაძარიც ამ პერიოდით უნდა დათარიღდეს.

რომ დავუბრუნდეთ უკანტოლოშის ეკლესიის განმედიას გამოვლენილ ანტიფიქსებს, როგორც მათი განხილვისას აღვნიშნეთ, ისინი სხვადასხვა ყალიბითა და სხვადასხვა ხელოსნის მიერ, თუმცა, ერთი და იმავე დროსაა დამზადებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ აღნიშნული ანტიფიქსები ტაძრის მშენებლობა/განახლების სხვადასხვა ეტაპზე კი არა, ერთდროულად იყო ჩართული სახურავში. მათი აღმოჩენის ადგილის მიხედვით, აღნიშნული 24 ანტიფიქსი სამხრეთის და დასავლეთის ფასადების მხარეს ასრულებდნენ სახურავის ღარიანი კრამიტის წყობას. თუ გავითვალისწინებთ ერთის მხრივ იმას, რომ ტაძრის სამხრეთის ფასადი გორის ფერდისკენაა შექცეული და ის არაძირითად ფასადს წარმოადგენს, ხოლო, მეორეს მხრივ, იმას, რომ დასავლეთ პერიმეტრზე აღმოჩენილი ანტიფიქსები ყველა ლოგიკით დასავლეთის გარშემოსავლელის გადახურვაში იყო ჩართული, გამოდის, რომ ანტიფიქსები აუცილებლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული ტაძრის მთავარი ნავის სახურავის ჩრდილოეთ ქანობზეც და ჩრდილოეთის ნავის გადახურვაზეც. სამწუხაროდ, ტაძრის ჩრდილოეთი პერიმეტრისა და ჩრდილოეთი ნავის ტერიტორიის განმედიითი სამუშაოებისას არც ერთი ფრაგმენტი არ აღმოჩენილა, თუმცა, ამ მხარეს თითქმის არ დაფიქსირდა არც არქიტექტურული დეტალები და არც სამშენებლო კერამიკის სხვა ფრაგმენტები, რაც ამ ფერდის დამრეცობის გამო პერიოდული ჩარეცხვით უნდა ავხსნათ.

¹ წარბების ორნამენტული გაფორმება გვხვდება X საუკუნეშიც, თუმცა, მასიურ ხასიათს იღებს შემდგომი საუკუნიდან (მაგ. ერედვის წმ. გიორგის და ბერისაყდრის ეკლესიები, ხეთის მამანწმინდა, ნადარბაზევი, ქასაგინა). იხ.: Меписашвили, Цинцадзе, *Архитектура нагорной части – исторической провинции Грузии – Шида Картли*, გვ. 45-46, 49, 55, 66, 80.

გარდა ანტიფიქსებისა, ნანგრევ ფენაში დაფიქსირდა ბრტყელი და ლარიანი კრამიტების ფრაგმენტებიც. ლარიანი კრამიტები ზომაში ერთნაირია, თუმცა, განსხვავდება როგორც კეციით, ისე გამონვის დონით და დეტალებით. ერთი ნაწილი უფრო მკვრივი კეცის მქონეა და გამომწვარია უფრო ღიაფრად. მათ ზურგზე დაბალი ნიბო და გარდიგარდმო დაძერწილი ქედი აქვთ. მეორე ნაწილს უფრო ფოროვანი კეცი აქვს და ნითლადაა გამომწვარი. მათ სადა ტანი და გამოყოფილი ცხვირი აქვთ. რაც შეეხება ბრტყელ კრამიტებს, ისინი თითქმის ერთნაირია: მკვრივი კეცი, მოწითალოდ გამომწვარი, დაბალი და ოდნავ აკეცილი გვერდი. ფრაგმენტების ნაწილს აკეცილი გვერდი ბოლოში შემოკეცილი აქვთ და ამ შემოკეცვის შედეგად შექმნილ შუბლზე ჯვრის რელიეფური გამოსახულებებია მოცემული (ტაბ. II-25-27). ერთ ნაწილზე დატანილია მკლავებგამსხვილებული ტოლმკლავა ჯვარი, ხოლო მეორე ნაწილზე – კვარცხლბეკზე აღმართული ასევე ტოლმკლავა ჯვარი, რომლის კიდეები განზე განეული და ჩადრეკილია. ცალსახაა, რომ ასეთი დაბოლოების მქონე ბრტყელი კრამიტები ქანობის ბოლოში თავსდება, რომელზეც იწყობოდა ანტიფიქსიანი კრამიტები. მსგავსი ვითარება გვხვდება ხახულისა და იშხნის გადახურვაში, იმ განსხვავებით, რომ ბრტყელ კრამიტებს ჯვრის გამოსახულებები არ აქვთ. ერთიანობაში ეს ჯვრიანი ბრტყელი კრამიტები და ანტიფიქსები, ქმნიდა უკანტოლოშის ეკლესიის ფასადის დამაგვირგვინებელ დეკორს: ჯვრების მწკრივისა და სხვადასხვა თემატიკის გამოსახულებებისგან შედგენილს.

ამდენად, უკანტოლოშის წმ. მარინეს სახელობის ეკლესიის განმედი-სას გამოვლენილი ანტიფიქსები, რომელთა ნაწილს ანალოგები არ ეძებნება, ტაძრის მშენებლობის თანადროულად (X ს.) უნდა მივიჩნიოთ. ისინი ოსტატთა ჯგუფის მიერ იყო დამზადებული და ჯვრის რელიეფიანი გამოსახულებების მქონე ბრტყელ კრამიტებთან ერთად ტაძრის გადახურვის გააზრებულ დეკორს ქმნიდა.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა:

ბერძენიშვილი, წმ. გიორგის გამოსახულებიანი კალიპტერის ანტიფიქსი ზედა მესხეთიდან – ბერძენიშვილი დ., *წმ გიორგის გამოსახულებიანი კალიპტერის ანტიფიქსი ზედა მესხეთიდან*, ნაწილი I, ქსპ, III, 2011, გვ. 27-37.
ბულია, ციციშვილი, ჯოჯუა, წმინდა დიმიტრი შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში – ბულია მ., ციციშვილი ნ., ჯოჯუა თ., *წმინდა დიმიტრი შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში*, თბილისი, 2023.
გაგოშიძე, ხოყოვნის გუმბათიანი ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასვეტები – გაგოშიძე გ., *ხოყოვნის გუმბათი-*

ანი ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასვეტები, ნარკვევები, სსსმ, 5, 1999, გვ. 60-71.

გედევანიშვილი (და სხვა), წმინდა მეომართა კულტი და მისი გამოსახულებანი შუა საუკუნეების ქართულ კულტურაში – გედევანიშვილი ე., მამასახლისი ი., ალექსიძე ნ., მამასახლისი ქ., დადიანი თ., *წმინდა მეომართა კულტი და მისი გამოსახულებანი შუა საუკუნეების ქართულ კულტურაში*, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის 2020 წელს განხორციელებული სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობის ანგარიში, თბილისი, 2020, გვ. 59-61.

გოგოლაძე, თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კორპუსი – გოგოლაძე თ., *თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კორპუსი, როგორც საისტორიო წყარო*, თბილისი, 2019.

დადიანი, წმინდა მხედრების იკონოგრაფია ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფში – დადიანი თ., *წმინდა მხედრების იკონოგრაფია ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფში (VI-VIII სს)*, სს, 12, 2008, გვ. 316-337.

დადიანი, წმინდა გიორგის სახე რაჭის ქვის ქანდაკებაში – დადიანი თ., *წმინდა გიორგის სახე რაჭის ქვის ქანდაკებაში (მრავალძალისა და ზნაკვის ეკლესიათა რელიეფები)*, ჟურნ. „AKADEMIA“, №4, 2015, გვ. 43-49.

დადიანი, კვაჭატაძე, ხუნდაძე, შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება – დადიანი თ., კვაჭატაძე ე., ხუნდაძე თ., *შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება*, თბილისი, 2017.

დიდებულიძე, „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში – დიდებულიძე მ., „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, ლხ, №2, 1990, გვ. 197-206.

დიღმელაშვილი, ლომის სიმბოლოს განსაზღვრისათვის განთიადის სტელაზე – დიღმელაშვილი ქ., *ლომის სიმბოლოს განსაზღვრისათვის განთიადის სტელაზე*, „ჩვენი სულიერების ბალავარი“, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი, 2012, გვ. 178-187.

ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება – ზაქარაია პ., *ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება*, თბილისი, 1965.

ზაქარაია, კაპანაძე, ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი – ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., *ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება*, თბილისი, 1991.

ლანჩავა, ქუთაისის არქეოლოგია – ლანჩავა ო., *ქუთაისის არქეოლოგია*, ქუთაისი, 2015.

ლიჩელი, რჩეულიშვილი, სამცხე – ძველი მეღვინეობა არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით – ლიჩელი ვ., რჩეულიშვილი გ., *სამცხე – ძველი მეღვინეობა არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით*, ბაქო-თბილისი-ჯეი-

ჰანი, სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში, თბილისი, 2010, გვ. 522-542.

მშვილდაძე, დიღმელაშვილი, ნილკნისა და ახიზის რელიეფების სიმბოლოების შესწავლის საკითხისათვის – მშვილდაძე მ., დიღმელაშვილი ქ., ნილკნისა და ახიზის რელიეფების სიმბოლოების შესწავლის საკითხისათვის, ამირანნი, კსსკსნიმ, XX, 2008, გვ. 109-117.

სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მიერ გამოცემული გზამკვლევი, თბილისი, 2012.

სილოგავა, დასავლეთ საქართველოს წარწერები – სილოგავა ვ., დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სს.), ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, თბილისი, 1980.

სილოგავა, ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატის ტაძრიდან – სილოგავა ვ., ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატის ტაძრიდან და მისი მიდამოების არქეოლოგიური გათხრებიდან, ძმმ, 4, 1994, გვ. 55-85.

სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა – სილოგავა ვ., სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა, თბილისი, 2006.

სილოგავა, ანტეფიქსის ნატეხი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტით პარხლის მიდამოების ეკლესიიდან – სილოგავა ვ., ანტეფიქსის ნატეხი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტით პარხლის მიდამოების ეკლესიიდან, გულანი, სჯსუ, 4, 2008, გვ. 114-123.

ხოშტარია, კვირიკენმინდის მდებარეობის საკითხისათვის – ხოშტარია დ., კვირიკენმინდის მდებარეობის საკითხისათვის, მაცნე, იაქს, 1985, №1, გვ. 70-82.

ჯავახეთი – ჯავახეთი – ისტორიულ-ხელომოდღვრული გზამკვლევი, რედ. დ. თუმანიშვილი, თბილისი, 2000.

ჯავახიშვილი, ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები – ჯავახიშვილი გ., ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები, თბილისი, 1998.

ჯავახიშვილი, ლლონტი, ურბნისი – ჯავახიშვილი ა., ლლონტი ლ., ურბნისი, I, თბილისი, 1962.

ჯღამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში – ჯღამაია ჯ., სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბილისი, 1980.

Меписашвили, Цинцадзе, Архитектура нагорной части – исторической провинции Грузии – Шида Картли – Меписашвили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной части – исторической провинции Грузии – Шида Картли, Тбилиси, 1975.

Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии – Шмерлинг Р., Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тбилиси, 1962.

Antefixes from the Ukantoloshi Church

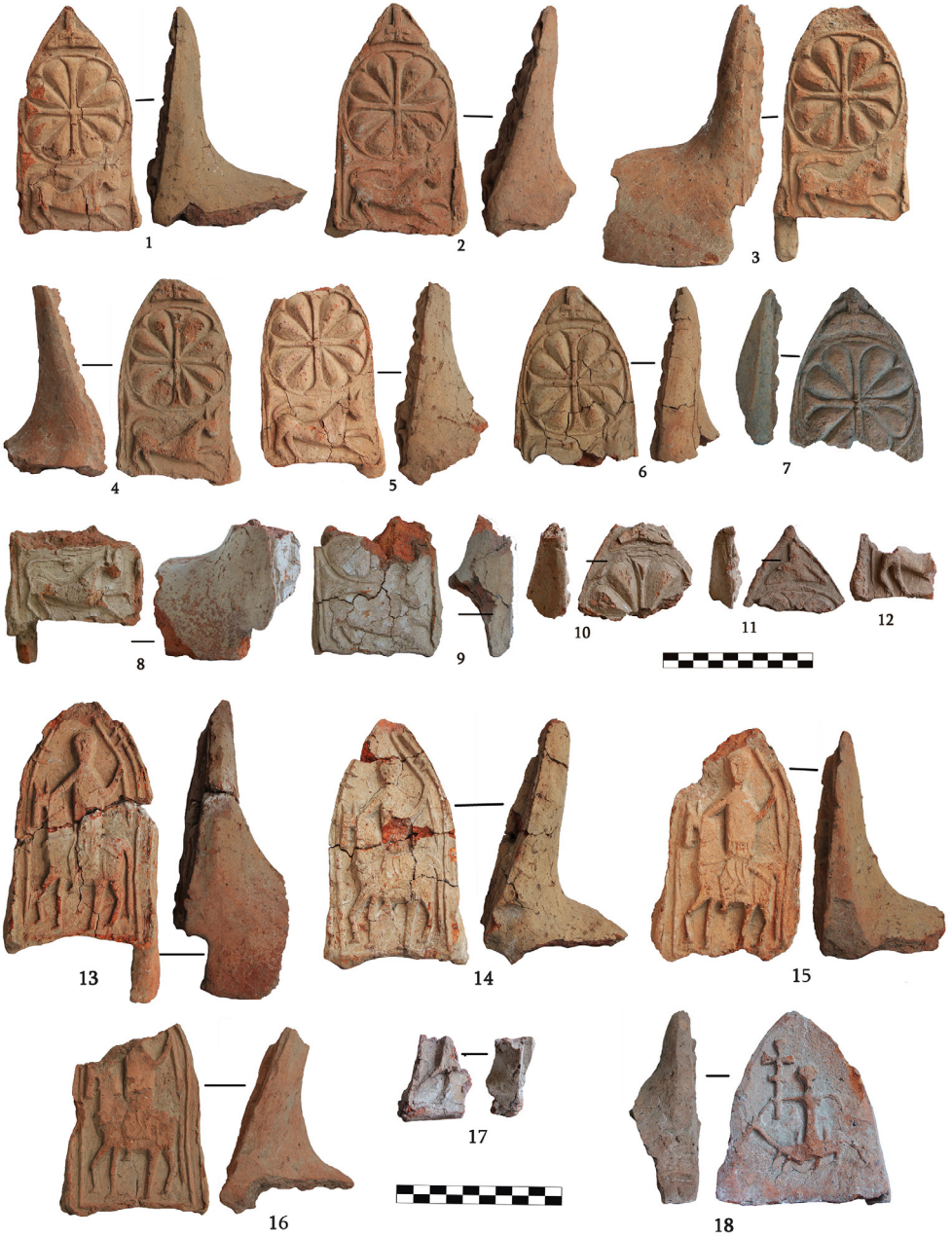
Summary

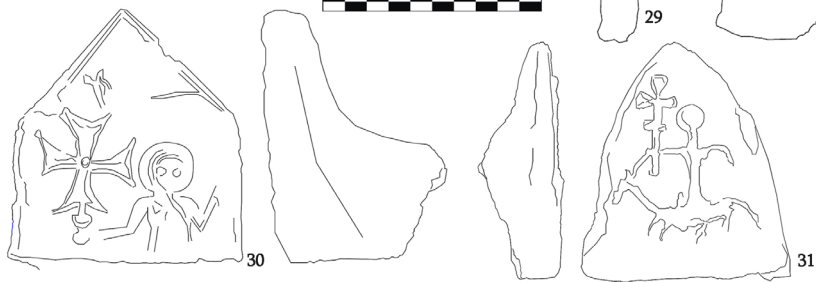
The 24 antefixes were unearthed in 2022-2023 during the cleaning work of the St. Marine Ukantoloshi Church located in the village of Toloshi in the municipality of Aspindza. This is the second time that antefixes of such a number have been discovered on the archaeological site in Georgia.

Ukantoloshi antefixes are the folded part of the channel tiles, which were placed at the bottom of the roof and symbolically and stylistically completed the facades. The reliefs are engraved on them: on thirteen antefixes, there is a composition featuring a lion, a rosette, and a cross, which may symbolize Christ. On three antefixes a holy man is presented frontally with a cross in his hand; on five antefixes, we see a holy horseman; on one antefix there is a cross, on another, a mesh ornament, and one antefix lacks representation. Unfortunately, it is impossible to precisely define who is represented as the horseman or holy man. However, according to some iconographic signs, they might represent Saint George and Saint Theodore. The first two antefixes with images do not have analogues.

The Ukantoloshi antefixes, with their distinct shapes, structures, content, and relief styles, must have been crafted by different artisans, yet during the same era and in the same location. They must have been made in 9th-10th centuries, but for their dating it is necessary to consider the date of the temple.

The Ukantoloshi Church is a single-nave building with two annexes on the north and west, built concurrently with the main structure. With stylistic signs and multiple existing parallels, the church might have been erected in the 10th century. In the Late Middle Ages, after the temple was deconstructed, the surviving Western annex was converted into a chapel. Antefixes have been uncovered on the western and southern perimeters of the temple, indicating that the northern side, the temple's main facade, must have had similar decorations. The antefixes found on the perimeter were not incorporated into the roof at different times, but were installed simultaneously, creating a symbolically thought-out decoration of the temple facades.

1

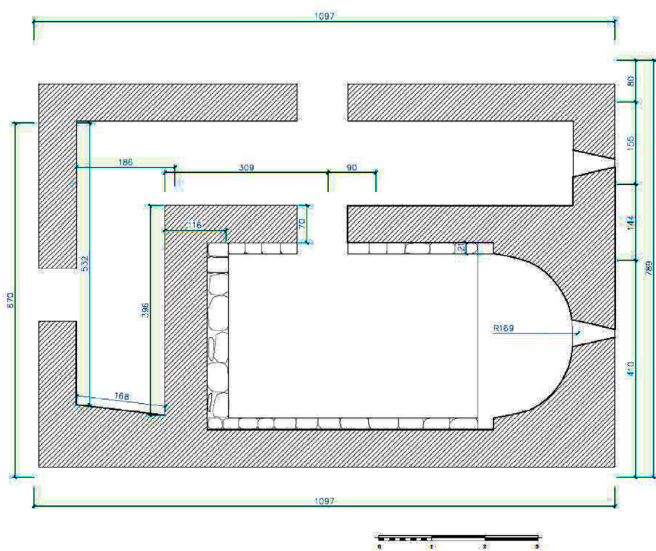
2

3

4

5

ტაბულების აღწერილობა:

ტაბ. I: 1-17 – უკანტოლოშის ეკლესიასთან აღმოჩენილი ანტიფიქსები (ფოტოების ავტორი: ქეთევან დიღმელაშვილი).

ტაბ. II: 18-24 – უკანტოლოშის ეკლესიასთან აღმოჩენილი ანტიფიქსები; 25-27 – უკანტოლოშის ეკლესიასთან აღმოჩენილი ჯვრის გამოსახულებიანი კრამიტები; 28-31 – ანტიფიქსების გრაფიკული ჩანახატები (ფოტოების და გრაფიკის ავტორი: ქეთევან დიღმელაშვილი).

ტაბ. III: 1-4 – უკანტოლოშის ეკლესია (ავტორი: გელა ჯვარიძე); 5 – უკანტოლოშის ეკლესიის გეგმა (ავტორი: გელა ჯვარიძე).

Description of Tables:

Tab. I: 1-17 – Antifixes found near the Ukantoloshi Church (photos by Ketevan Digmelashvili).

Tab. II: 18-24 – Antifixes found near the Ukantoloshi church; 25-27 – Tiles with relief of a cross found near the Ukantoloshi Church; 28-31 – Graphics of antefixes (photos and graphics by Ketevan Digmelashvili).

Tab. III: 1-4 – Ukantoloshi Church; 5 – Plan of the Ukantoloshi Church (photos and plan by Gela Jvaridze).